

Lödöserunor som talar och täljer

Av Elisabeth Svärdström

Bland runfynden 1971 i Lödöse är det särskilt fyra föremål som drar uppmärksamheten till sig, ett brädformigt trästycke med 4 ristade tecken, varav 3 runor, en trästicka med inte mindre än 93 tecken, varav 41 runor, och 20 skurna jack, vidare två fragment av ytterligare en sticka med 11 hela runor och rester av 2, slutligen en itubruten sticka med 26 tecken. Alla fyra föremålen har inte bara runologiskt utan också etnologiskt intresse.

Fynden av de tre först nämnda gjordes vid schaktningsarbeten för riksväg 45, under den gamla vägbanan på mark som en gång tillhört Spetalen 1:21, och — ehuru på olika nivå — inom en och samma hus-tomt, centralt belägen »söder om och i omedelbar anslutning till en östvästlig trägata, som ett 20-tal meter längre västerut nått fram till (och passerat) S. Olovs kyrka på dess sydsida» och som »i söder sträckt sig fram till borgens norra vallgrav» (Rune Ekre).

1. *Brädstycket* (SHM inv. 27 600 : 71 : GD 3529), fig. 1, med måtten 27,5 × 11,9 × 1,7 cm tillvaratogs i intakt avfallslager »daterbart till 1200-talets början» (Ekre).

Föremålets ovansida är svagt välvd med jämnade kanter, undersidan plan. Den ena änden är något förtunnad, tvärt avskuren med lätt rundade hörn. I denna ände är ett borrhål, 8 mm i diameter, med märken efter en ringformad bussning eller metallskoning; på ovansidan tydliga nötningsspår i och invid hålet. Den andra änden är avbruten. Träet är på ett par ställen lagat (kvisthål?) med olikstora pluggar. Den plana undersidan har en mindre avfasning i den oskadade änden.

På ovansidan står fyra tecken omsorgsfullt skurna, ca 8 cm höga. Placeringen och den välbevarade ytan visar att inskriften är fullständig:

P r h l

»prägel»

Fig. 1. Fragmentarisk slagval med runinskrift funnen 1971 i Lödöse, S:t Peders sn, Västergötland (SHM inv. 27 600: 71: GD 3529). Foto G. Hildebrand (ATA) — Fragmentary swingle with rune inscription found in 1971 at Lödöse, Sankt Peder's parish, Västergötland.

Fig. 2. Slagval funnen 1971 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 71: GD 4629). Foto G. Hildebrand (ATA). — Swingle found in 1971 at Lödöse.

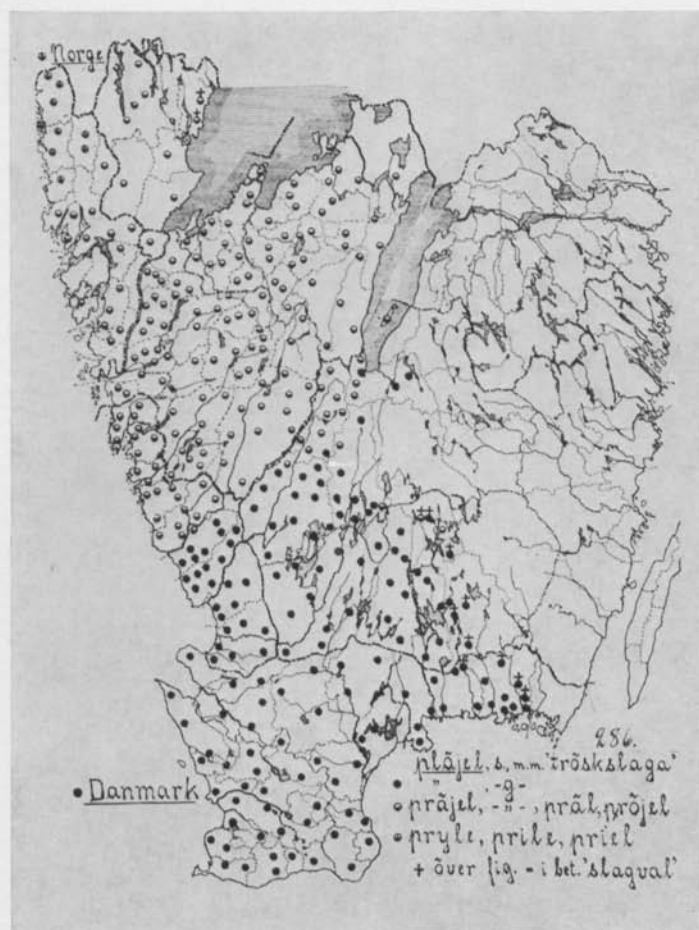

Fig. 3. Kartan visar den nutida utbredningen av substantivet *pläjel*, *prägel*. Efter N. Lindqvist, a. a. (1947) 2: 286. — Map showing the present distribution of the noun *pläjel*, *prägel*.

Det första tecknet har jag uppfattat som den latinska versalen P, formellt kunde det möjligen vara ett förvanskat **p**. De tre följande runorna är alla tydliga och säkra. Runan **h** har långa bistavar.

Tolkningen förefaller kanske att vara ett större ingrepp i den föreliggande texten än tillåtet. Men bara skenbart. Runa **h** förekommer nämligen, förutom för *h*-ljud, mycket ofta som tecken för frikativt *g*, som ju ingår i det föreslagna ordet; i fornsvensk bokstavsskrift betecknas detta ljud vanligen med *gh*. Vidare är det uppenbart, att raden av konsonanter måste suppleras med en eller annan av ristaren utelämnad vokal

för att ge ett läsligt ord. Vid trevande ljudanalys är vokalbortfall en naturlig företeelse, som runinskrifterna ofta speglar. Passande vokaler här synes mig vara de palatala *i*, *e* eller *æ*. Ordet skulle då efter suppling vara *præghil* m. 'slaga'.

Substantivets nutida normalform är enligt SAOB *pläjel*. Ordet anses vara inlånat från lågtyskan (*plegel*) via Danmark.¹ Under förutsättning att detta är riktigt, visar Lödösebelägget, att inlånet skett före den danska övergången frikativt *g > j* efter främre vokal, som tidigast bör ha inträtt i ställning framför *i*, *i*, dvs. ca 1100 i föreliggande fall.² Lödösebelägget är intressant också genom sin dissimilerade form (*prägel*), som fortfarande karakteriserar ett bestämt västsvenskt utbredningsområde,³ där Lödöse är beläget, fig. 3.

Runologiskt intressant är inblandningen av en latinsk bokstav i runskriften, från Lödöse det enda exemplet hittills på denna sedermera i runskriftens slutskede så vanliga företeelse.

Den språkliga analysen är alltså den primära, men den har fått sin bekräftelse av den etnologiska. Tvivelsutan är föremålet nämligen en slagval, dvs. själva slagträet, i den ålderdomliga form av det tvådelade tröskredskapet som benämnes hålsлага.⁴ Med en vidja, läderrem e. d. genom hålet har slagvalen varit förenad med slagans käppformiga skaft, handvalen. Genom Lödösefyndet har man nu fått ett konkret exempel på att hålslagen — inte bara rännslagen och de ur denna utvecklade slagtyperna — benämnts plägel, prägel.

Ännu en slagval (SMH inv. 27 600 : 71 : GD 4629), fig. 2, dock utan runor, tillvaratogs vid den fortsatta grävningen i Lödöse 5 m i sydostlig riktning på en något högre nivå, som daterar den till mitten av 1200-talet. Föremålet är fullständigt bevarat men brutet i två delar, längd 37,5, bredd 4,2, tjocklek 1,8 cm. Ena sidan är välvd, den andra plan. Typen är hålslagans men formen mera långsträckt än det förra redskapets. Hålet, 1,1 cm i diameter, har inte haft skoning, nötningspåren är djupa, särskilt på den välvda sidan.

Dessa två slagvalar visar, att hålslagen — som man kan vänta — i Sverige ursprungligen har haft en sydligare och vidare utbredning än

¹ Se T. Långström, Svenska fordonstermer (*Meijerbergs arkiv f. svensk ordforskning* 10, 1955), s. 131 f., 168 f., och där anförd litteratur.

² Se Johs. Brøndum-Nielsen, *Gammeldansk grammatik* II (1957), § 309 (s. 150).

³ N. Lindqvist, Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning (*Skrifter utg. genom Landsmålsarkivet i Lund* 2, 1947) 1 s. 19, 2 karta 286.

⁴ Se vidare D. Trotzig, Slagan och andra tröskredskap (*Nord. Museets Handlingar* 17, 1943), s. 12, 28 f. och passim.

Fig. 4. Månadsbilden för oktober i »Margrete Skuledatters psalterium» utförd i England på 1200-talet (Kupferstichkabinett, Berlin, Ms 78 A 8). Bilden visar tröskning med hålsлага. Efter färgreproduktion i *Dronningens kalender* (Oslo, Dreyers Forlag, 1969). — Picture for October in "Margrete Skuledatter's psalterium" executed in England in the 13th century. The picture depicts threshing with a hole flail.

den som det sentida bruket av redskapet vittnar om (Norrländ och norra Svealand).

Tröskningen spelade en väsentlig roll i årsförloppet, vilket också framgår av att i de medeltida kalendrarnas sviter av månadsbilder⁵ tröskscener ofta får illustrera någon av höstmånaderna. Så är fallet i det psalterium från mitten av 1200-talets förra hälft, som sannolikt ägts av Håkon Håkonssons drottning Margrete Skuledatter, där en slaga av liknande typ som den från samtidens Lödöse ses i funktion, fig. 4.

Det är inte var dag man finner ett medeltida museiföremål etiketterat redan av samtiden. Vad som föranlett påskriften vet vi ingenting om, kanske bara skrivklåda eller ristarens önskan att visa sin skrivkunnighet. Utan de fyra skrivtecknen hade det fragmentariska trästycket, vars brädform är mindre vanlig för en slagval, svårligen låtit sig artbestämmas.

2. *Trästicken* (SHM inv. 27 600 : 71 : GD 2399), fig. 5, påträffades 5 m söder om prägel, churu någon halvmeter högre upp i lagerföljden. »Keramik och stratigrafiska förhållanden ger en ungefärlig datering till 1200-talets mitt eller något tidigare» (Ekre).

Föremålet är brutet i fyra delar, sammanlagd längd 24,7 cm, bredd 1,3, tjocklek 1,2 cm; tvärsnittet är nästan kvadratisk. Ena änden är intakt, tvärt avskuren, medan den andra är bortbruten. »Intensiva efterforskningar efter den saknade bortbrutna änden ledde tyvärr inte till resultat» (Ekre). Förlusten är emellertid inte så stor som man först befarade, bara ett stycke på 3–4 cm, vars innehåll kan rekonstrueras. Alla

⁵ J. Granlund, *Medeltida månadsbilder* (Saga och sed 1964, s. 36 f.).

de fyra plana sidorna har inskurna tecken, två av dem har runor, de övriga tvärgående streck. Utefter en av kanterna finns dessutom en rad skurna små jack. De båda bredaste sidorna (A och C på fig. 5-6) kan betraktas som huvudsidor i förhållande till de två andra.

Sidan A har 19 runtecken. Runföljden utgör en serie gyllental med den 16-typiga runradens tecken brukade för talen 1-16 samt tre specialtecken för 17-19. Runorna är av vedertagen medeltida typ med undantag av nr 4, 10 och 17 samt strängt taget även 18, vilka alla fått bistavarna placerade på ett från respektive normalrunor avvikande sätt.

Sidan C har sammanlagt 26 inskurna streck, 11 långa och 15 korta, ställda i grupper med växlande antal tecken, från den avbrutna änden räknat:

||||| ||| ||| ||| ||| ||| ||| |||

På sidan B finns samma serie, men grundare inskuren och med omvänt system av långa och korta streck, som också börjar vid den avbrutna änden:

||||| ||| ||| ||| ||| ||| ||| |||

Ristningen på sidan D börjar vid den intakta änden och består av **f**- och **r**-runor, sammanlagt 22 stycken, också i grupper med växlande antal. Ersätter man **f**-runorna med långa streck och **r**-runorna med korta, blir serien följande:

||||| ||| ||| ||| ||| ||| ||| |||

Som synes sammanfaller den delvis med serien på sidan C. Valet av runor hänger väl samman med att **f** är första runan, **r** den sista i runalfabetet, i detta avseende således varandras motsatser.

Här föreligger alltså en talserie, vars början är fullständig i runföljden på sidan D men förlorad på sidorna B och C, där däremot slutet är bevarat. Runserien har av någon okänd anledning aldrig fullföljts. I sin helhet har talserien denna omfattning och uppställning:

||||| ||| ||| ||| ||| ||| ||| |||

Teckenföljden svarar fullständigt mot den s. k. *Sankt Peders lek*, som vi framför allt känner till från senare tiders runstavar. Utformningen skiftar,

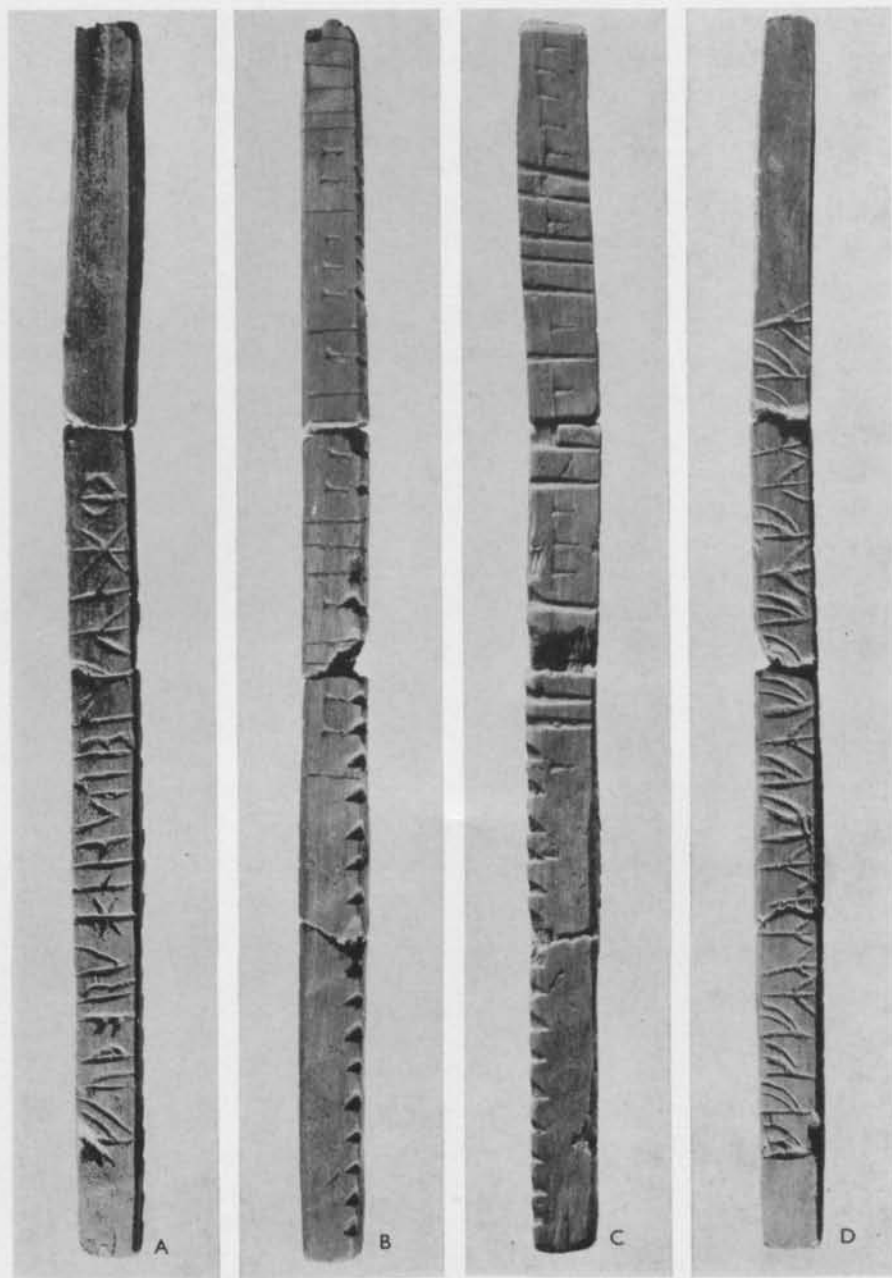

Fig. 5. Runristad karvsticka funnen 1971 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 71: GD 2399). Sidorna A-C. 2/3. Foto G. Hildebrand (ATA). — Rune-carved tally found in 1971 at Lödöse. Sides A-C.

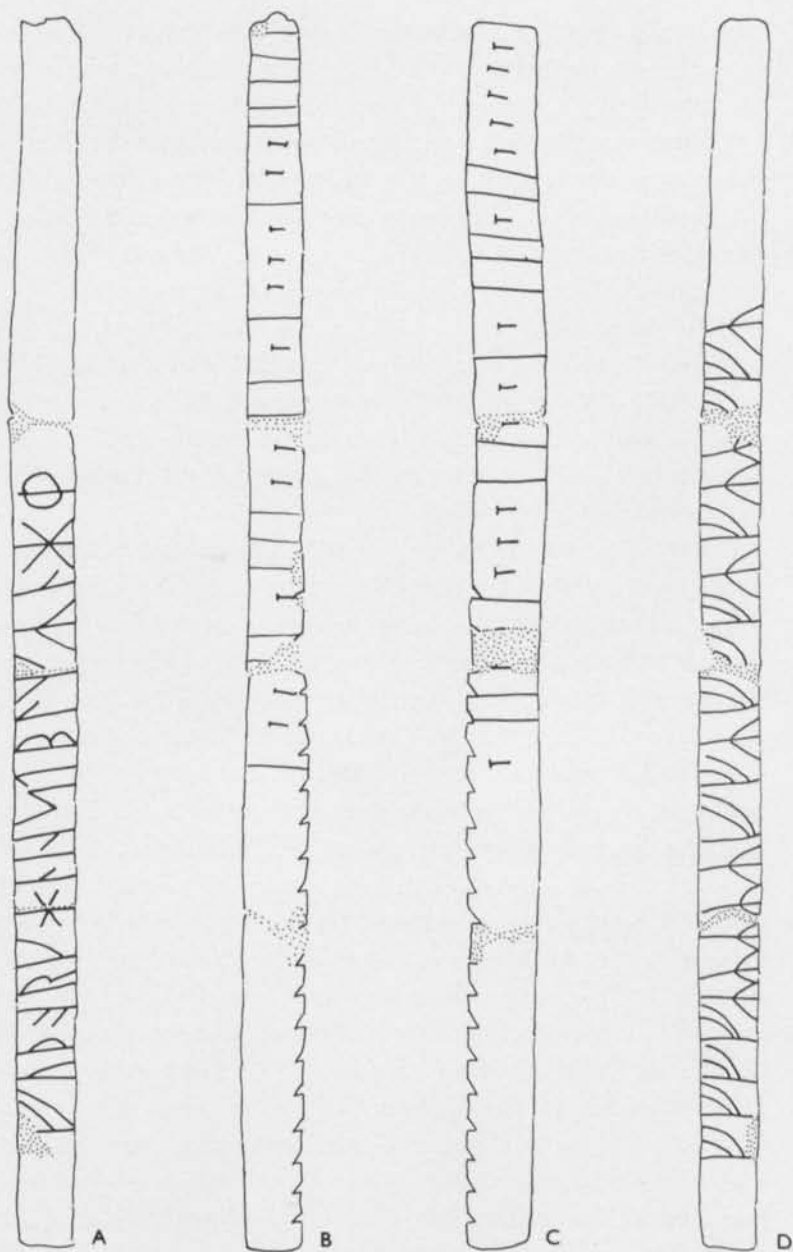

Fig. 6. Ristning på stickans fyra sidor, A-C, enligt förf.:s läsning. Sidan A visar gyl-lentalsserien med runor, de övriga sidorna »Sankt Peders lek» i tre olika utföranden. — Carving on the four sides of the tally, A-C, according to the author's reading. Side A shows the golden-number series with runes, the other sides "Saint Peter's game" in three different forms.

men vanligast är den ovannämnda med 30 tecken av två olika slag, 15 av varje. Serien utgör lösningen till ett räkneproblem, som i korthet går ut på att skilja 15 »vänner» från 15 »fiender» genom att ställa upp alla 30 i den nämnda, för den oinvigde skenbart slumpvisa ordningsföljden och sedan avskilja var 9:e man tills 15 återstår. Utlottningen drabbar därvid alla fienderna men skonar vännerna. Det förekommer också varianter av Sankt Peders lek med andra indextal än 9. Var och en kan förresten till ett bestämt indextal på praktisk väg skaffa sig en nyckel.

Räkneleken, som är känd från skilda håll i Europa och även utanför, var populär redan under tidig medeltid.⁶ I vårt land har hittills medeltida belägg saknats, men från nyare tid och ända in i vårt eget århundrade har den på sina håll varit känd i folktraditionen, 'som dessutom har bevarat både minnesverser för den krångliga ordningsföljden och anekdoter om lekens tillblivelse.

Eftersom Sankt Peders lek här på Lödösestickan förekommer tillsammans med gyllentalsserien och i övrigt är vanlig på runstavarna från nyare tid, finns det anledning nämna att räknelekens samband med kalenderstavarna är dunkelt. Ännu har ingen rimlig förklaring givits. För närvarande kan gyllentalsserien på stickan alltså inte förbindas med räkneleken. Gyllentalsseriens förekomst på Lödösestickan gör inte heller denna till någon kalenderstav. Därtill skulle ha krävts att även årets dagräcka kommit till uttryck. Gyllentalsserien här har emellertid sitt speciella intresse genom föremålets tidiga datering. Den äldsta hittills kända serien av sådana kalenderrunor är den danska Bårsefunten från tiden 1250–1275. Anmärkningsvärt tidig är förvanskningen av runorna 4, 10 och 17 (ev. även 18), som dock förmodligen har sin förklaring i att ristaren inte har varit runkunnig i vanlig bemärkelse, dvs. medveten om tecknens ljudvärden. För sifferfunktionen var det huvudsaken, att tecknen kunde väl skiljas från varandra. I ett fall syndar han härutinnan, gyllentalsserierun 16 har felaktigt fått samma form som n-runan, gyllental 8. Detta är den gravaste förvanskningen, eftersom den skulle ha inneburit direkt missvisning (8 för 16), om serien i denna form praktiserats i en kalender. Det är därför också uppenbart, att Lödösestickans serie, även om den sannolikt utgör vårt äldsta kända belägg på gyllentalsserien, icke kan anses svara mot någon äldre form av serien som sådan än den som t. ex. Bårsefunten och senare gyllentalsserier visar. Enligt vad

⁶ Se härom S. O. Janssons utförligare redogörelse i N. Lithberg, *Computus (Nord. Museets Handlingar 29, 1953)*, s. 283 f. samt där anförd litteratur.

⁷ Se t. ex. B. Holbek, *At skille ven fra fjende (Folkeminder, h. 13, 1967, s. 161 f.)*.

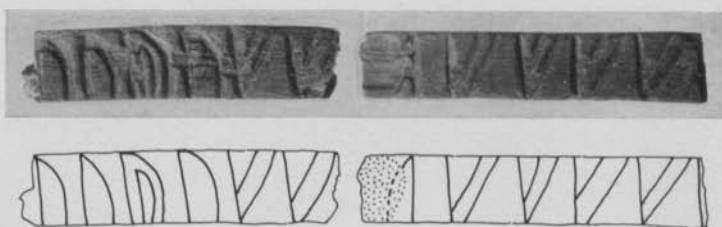

Fig. 7. Fragment av runsticka med rester av »Sankt Peders lek» funnen 1971 i Lödöse (SHM inv. 27 600:71:GD 4470). 1/1. Foto G. Hildebrand (ATA). — Fragment of rune stick with remains of "Saint Peter's game" found in 1971 at Lödöse.

vår hittills äldsta runstav, Nyköpingsstaven, ådagalagt måste mönstret för kalenderrunorna vara minst hundra år äldre än nyfyndet från Lödöse.⁸

De 20 karvsnitten i stickans kant har tillkommit efter den övriga bearbetningen. Ett av dem har nämligen gjort intrång på ett av de ristade korta strecken. Snitten har säkerligen ingenting med det övriga innehållet att göra. De har sitt egenvärde, karvstickans. Av modellen karvsticka med 20 jack känner man ytterligare ett par från Lödöse (SHM inv. 27 600:67:MC 14 och SHM inv. 27 600:68:CA 25).

Gemensamt för stickans alla ristningar, både runor och skåror, är således deras karaktär av talenheter, om än för skilda ändamål. Den lilla primitiva räknatabellen har tydligen varit sin ägare till både nytta och nöje.

3. De två fragmenten av en *trästicka* (SHM inv. 27 600:71:GD 4470), fig. 7, 4,2 respektive 4,7 cm långa, 0,9 breda och 0,7 tjocka med rektangulärt tvärsnitt, påträffades 2,5 m öster om föregående och på ungefär samma nivå. Stickkan kan vara samtida med denna, dvs. från mitten av 1200-talet eller något tidigare, möjligen obetydligt yngre.

Bitarna har inte omedelbar passning, men fyndomständigheter och trästruktur visar, att de hört nära ihop, så som fig. 7 åskådliggör. De förlorade delarna eftersöktes intensivt men förgäves på fyndplatsen.

På fragmentens ena breddsida finns avbrutna grupper av omväxlande **u**- och **f**-runor; på de övriga sidorna ingen ristning. I den tredje **u**-runan från vänster är en mindre **u**-runa inskriven, som jag uppfattar som korrektur. Till vänster om de fyra **f**-runorna på den andra biten finns den

⁸ E. Svärdström, Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna (*Antikvariskt arkiv* 29, 1966), s. 37.

Någon språklig innebörd har dessa runföljder lika litet som den föregående stickans. Det är därför frestande att sätta också dem i samband med Sankt Peders lek. Om **f**-runorna ersättes med långa streck och **u**-runorna med korta, varvid även korrekturet och den felvända **u**-runan beaktas, kan runföljderna nämligen utan svårighet passas in i följande serie med 10 som indextal:

[| | | | |] | | | | | [|] | | | | [| | | |] | | | |

Att runorna betecknar talenheter styrkes av korrekturet i en av **u**-runorna. Då för dessa talenheter använts två olika runtecken (runalfabets första och andra tecken), varken mer eller mindre, är det rimligt att här föreligger ännu ett konkret belägg för Sankt Peders lek i Lödöse.

Av fyndomständigheterna att döma är dessa båda belägg förmodligen samtida. Om de har samme upphovsman är mera osäkert, de båda stickornas **f**-runor har i varje fall olika form.

Fyndrikedomen inom området där alla de behandlade föremålen tillvaratagits är anmärkningsvärd och karaktären synnerligen skiftande. Anläggningens art torde därför kunna bedömas först sedan övrigt material från området vetenskapligt bearbetats.

4. Den itubrutna *trästickan* (SHM inv. 27 600 : 71 : DC 1928), fig. 8, påträffades på Torgplatsen, sannolikt inom en byggnad, 125 m Ö om fyndplatsen för de båda föregående stickorna. Fyndomständigheterna talar för att också den är från 1200-talet.

Stickan är plantäljd, tvärt avskuren, ursprungligt, i den ena änden, den andra är avbruten, här har ett stycke gått förlorat. Utefter ena långsidan har en flisa spjälkats av. De båda bevarade styckena har passning sinsemellan och en sammanlagd längd av 20,2 cm, bredden är 1,4, tjockleken 0,6 cm. Ursprungligen har längden varit ca 25 cm och bredden ca 2 cm.

På den ena plansidan finns några otydliga, lodräta skårar med oregelbundna mellanrum. De är säkert avsiktligt tillkomna men är nu svåra att reda, troligen inte rester av runor, möjligen av andra tecken. Den andra plansidan är fullristad med tunna, grunda runor, delvis endast svagt urskiljbara. Ristningsytan är så starkt nött, kanske avsiktligt nerslipad, att enstaka runor helt försvunnit.

Runorna tillhör två olika inskrifter (A och B). Båda läses från vänster till höger. A börjar vid den oskadade änden och fortsätter utefter hela

detta stycke av stickan fram till brottet, B har börjat vid stickans andra ände på det förkomna stycket och sträcker sig likaså fram till brottet. Med den avspjälkade flisan har i inskriften A runornas baser försvunnit, i B runornas toppar.

Inskriften A består av de två första ätterna i futharken. Runan **o** har endast en bistav bevarad, sannolikt den undre, **k**-runan har helt utplånats, likaså första leden i **s**-runan.

Inskriften B består av gruppvis ställda **þ**- och **æ**-runor, som svarar mot nyckeln till Sankt Peders lek (indexstal 9), vars början och slut dock fattas liksom två utplånade runtecken i den bevarade följderna. Långa streck för **þ**-runorna och korta för **æ**-runorna ger följande serie:

[|||||⋮⋮⋮]|||⋮|||⋮[||]⋮|||⋮[⋮]⋮[|||]

Egendomligt nog möts de båda runföljderna A och B i brottet på mitten, och ingendera är i sitt nuvarande skick avslutad. Baksidans skårör tycks heller inte ha något samband med framsidans runföljder, även om det inte är helt uteslutet, att de också är rester av en »lek» fastän med andra tecken än runor, så som nr 2 ovan ger exempel på. Framsidans futharkinskrift förefaller att vara primär, dess Sankt Peders lek sekundär. Med hänvisning till förhållandena på nr 2 ovan skulle futharkens början på nr 4 möjligen också kunna vara gyllentalsrunor.

Tillfälligheternas spel har alltså på mycket kort tid, inom loppet av några månader, bragt i dagen alla våra tre kända medeltida föremål med Sankt Peders lek i varierande form.

Summary

Four rune-carved objects found in 1971 at ödöse, Sankt Peder's parish, Västergötland, are of ethnological as well as runological interest.

1. Swingle for hole flail (SHM inv. 27 600 : 71: GD 3529), Fig. 1, with the text *Prhl* (P has the form of the Latin capital letter, the other signs are well-formed runes), i. e. Old Sw. *præghilm*. (Low Germ. *plegel*) "flail". The word corresponds directly to the West Swedish dialect form even today (see map Fig. 3). This swingle and another one from Lödöse recently found (without runes, however), Fig. 2, show that the hole flail in Sweden has a wider and more southerly distribution than could be evidenced earlier. The find level dates the object with runes to the beginning of the 13th century and the other one to the middle of that century.

2. Tally (SHM inv. 27 600: 71: GD 2399), Figs. 5-6, which in addition to 20

small nicks in the edge contains a series of golden-number runes (nos. 4, 10, 17 and 18 somewhat imperfect) and in three different forms the key to the most common variant (with index number 9) of the so-called "Saint Peter's game" ("ludus Joseph", "das Josephsspiel"), a popular and widely spread counting game during the Middle Ages. See on this W. Ahrens, *Mathematische Unterhaltungen und Spiele*, 2nd edition, vol. 2, (Leipzig & Berlin 1918), pp. 118 f.), and S. O. Jansson in N. Lithberg, *Computus* (Nordiska Museets Handlingar 29, Stockholm 1953, pp. 283 f.). The object is from the middle of the 13th century or slightly earlier.

3. Two fragments of a similar wooden stick (SHM inv. 27 600: 71: GD 4470), Fig. 7, found in the vicinity of the former one at about the same level. Here the rune sequence belongs to another variant (with index number 10) of the same counting game.

4. Two parts of another wooden stick (SHM inv. 27 600: 71: DC 1928), Fig. 8, has on one of its plane sides two different rune sequences beginning at either end. One (A) is the beginning of the *futhark* or possibly the golden-number series in runes, the other (B) is a section from "Saint Peter's game" (index number 9). The other plane side has some faint grooves which are perhaps also remains of the "game", although with other signs than runes. 13th century.